

В.М. МЕТЕЛИЦЯ

(ННЦ "Інститут аграрної економіки" НААН, м. Київ, Україна)

Фізіократичні аспекти розвитку бухгалтерської професії в аграрній галузі

На основі узагальнення поглядів основоположників фізичної економії (Ф. Кене, П.С. Дюпон де Немур, А.Р.Ж. Тюрго) встановлено роль професії бухгалтера в управлінні аграрною галуззю. Визначено фізіократичні аспекти професії бухгалтера, які формують її аграрний сегмент. До таких аспектів відносяться: статус суб'єктів бухгалтерського обліку, ідентифікація та класифікація специфічних галузевих об'єктів, методологічні підходи до оцінки об'єктів обліку та до складання звітності для цілей оподаткування і управління товарооборотом, обґрунтування потреби професійної спільноти в освіті та утворенні громадських об'єднань.

Ключові слова: фізіократична доктрина, державне управління, статус бухгалтера, професія бухгалтера аграрного сектору, галузева специфіка.

В.М. МЕТЕЛИЦЯ

(ННЦ "Інститут аграрної економіки" НААН, г. Киев, Украина)

Физиократические аспекты развития бухгалтерской профессии в аграрной отрасли

На основании обобщения взглядов основоположников физической экономики (Ф. Кенэ, П.С. Дюпон де Немур, А.Р.Ж. Тюрго) установлена роль профессии бухгалтера в управлении аграрной отраслью. Определены физиократические аспекты профессии бухгалтера, которые формируют ее аграрный сегмент. К таким аспектам относятся: статус субъектов бухгалтерского учета, идентификация и классификация специфических отраслевых объектов, методологические подходы к оценке объектов учета и к составлению отчетности для целей налогообложения и управления товарооборотом, обоснование потребности профессионального сообщества в обучении и создании общественных объединений.

Ключевые слова: физиократическая доктрина, государственное управление, статус бухгалтера, профессия бухгалтера аграрного сектора, отраслевая специфика.

V.M. METELYTSIA

(‘Institute of Agrarian Economics’ National Scientific Center, Kyiv, Ukraine)

Physiocratic Aspects of Accountancy Profession Development in Agricultural Sector

Summing up the views of the Physical Economy founders (F. Quesnay, P.S. Dupont de Nemours, Turgot A.R.ZH.) the role of accountancy in the agrarian sector management has been defined. The physiocratic aspects of the accounting profession which form its agricultural segment have been described. These aspects include: status of the subject of accounting, identification and classification of industry-specific objects, methodological approaches to the valuation of accounting objects and preparation of statements for tax purposes and goods turnover management, grounds for necessity of professional community in education and creation of public associations.

Keywords: physiocratic doctrine, state administration, status of accountant, accountancy profession in agricultural sector, industry specifics.

Постановка проблеми. Фізіократія – напрям економічної думки, який виник у Франції в середині XVIII століття і набув розвитку завдяки дослідникам, що вперше були названі «економістами», а пізніше – фізіократами від назви роботи «Фізіократія або звичайний устрій держави, найбільш вигідний для людського роду». Саме близькістю ідей фізіократичної доктрини для аграрної держави

України можна пояснити появу у 80-х роках XIX ст. національної наукової школи фізичної економії, яка, зважаючи на відсутність аналогів, сьогодні досягла світових масштабів. Її засновник, український вчений С.А. Подолинський (1850-1891), довів, що єдиний шлях подолання економічних криз – це відмова від підпорядкування енергетичної теорії Ф. Кене трудовій теорії вартості К. Маркса, тобто відступ від

домінування політичної економії над фізичною і забезпечення їх рівноправного синтезу [1-3]. Положення школи фізичної економії повинні також знайти своє місце у сучасних дослідженнях з питань бухгалтерського обліку та професії в аграрному секторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Поділяючи національний інтерес України в розвитку аграрної галузі, сподвижники національної школи фізичної економії, запропонували світу експансію своїх ідей, побудованих на фізіократичних засадах. Це і біосферна та ноосферна концепції В.І. Вернадського (1863-1945) [4-10], і формула енергії прогресу М.Д. Руденка (1920-2004) [11-15], і стратегія «вписування» господарських систем у природне середовище В.О. Шевчука [16-18]. У 1999 р. М.Д. Руденко зініціював утворення громадської організації «Наукове товариство ім. Сергія Подолинського», прихильники якої продовжують вчення фізичної економії. Сам Микола Руденко вивів формулу енергії прогресу, згідно якої суспільно-господарський прогрес можливий тільки тоді, коли енергія буде розподілена на п'ять основних напрямів: 2/5 (у вигляді соломи і трави) – для згодовування худобі (1/5) та удобрення землі органікою (1/5), а 3/5 (у вигляді зерна) – для споживання самими виробниками цієї продукції (1/5), працівниками промисловості (1/5) та задоволення потреб держави (1/5) [11, с. 15]. Таким чином, М.Д. Руденко підтримав думку фізіократів про те, що тільки аграрна галузь є продуктивною, а державні органи влади, промисловість і торгівля – ентропійні, тобто споживацькі, частини суспільства.

Метою статті є узагальнення поглядів основоположників фізіократичної доктрини (Ф. Кене (1694-1774), П.С. Дюпон де Немур (1739-1817), А.Р.Ж. Тюрго (1727-1781) для обґрунтування положення про становлення і розвиток аграрного сегменту бухгалтерської професії.

Виклад основного матеріалу дослідження. У світі фізіократична школа по праву вважається засновницею «першої строго наукової системи економічної науки» (А. Онкен (1844-1911) [19, с. 854], проте її ідеї трактувались найбільш неправильно і недооцінювались, як в період їх виникнення, так і в наш час. На думку Т.П. Нейла, класики (А. Сміт, Ж.Б. Сей) повели себе некоректно по відношенню до фізіократів, перенісши ідеї господарської діяльності у галузі землеробства на потреби індустріальної економіки, яка розвивалась, витісняючи аграрний сектор на другий план [19, с. 848]. Незважаючи на те, що і А. Сміт, і Ж.Б. Сей визнавали фізіократів своїми інтелектуальними батьками, саме ці вчені були визнані творцями класичної економічної теорії, яку самі ж і звузили до рівня науки про багатство, за що їм не отримали розуміння у фізіократів. Критикуючи «землеробську систему», як називав фізіократію А. Сміт, за те що в ній мануфактуристи і купці визнані «невиробничим» класом, класик, тим не менше, використав

дослідження Ф. Кене у своїй праці «Багатство народів». Як зазначає С. Бауер, ідеї «триединої формули» Ф. Кене – земля, труд і капітал – прийняті за основу теорії розподілу А. Сміта [19, с. 841].

Дослідження фізіократичної доктрини дасть нам можливість не лише відповісти на питання, яку роль в управлінні галуззю фізіократи відводили професії бухгалтера, але і й окреслити фізіократичні аспекти її становлення в аграрному секторі.

Погляди Ф. Кене. Ключове місце в роботах Ф. Кене займає обґрунтування положення про те, що аграрний сектор є визначальним для економіки країни, оскільки лише в ньому формується додана вартість, яка розподіляється між іншими сферами діяльності в процесі обміну. У своїй роботі «Фермери» Ф. Кене зазначає, що «роль фермера... заслуговує найбільшої уваги з боку уряду», тобто держава повинна давати товаровиробникам можливість вільно авансувати засоби для покриття витрат на сівбу чи на купівлю худоби, створюючи умови для правильного планування «ведення виробничої системи сільського господарства» [19, с. 87, 96]. На думку Ф. Кене, прагнення держави знизити ціни на хліб і створення тим самим сприятливих умов для населення міст, промислових робітників «знищує сільське господарство, яке є дійсним джерелом багатства держави». Істинним багатством вважаються предмети повсякденного вжитку (хліб, м'ясо, сир, сало, сукно), які не є предметами розкоші [19, с. 108, 115]. Звичайно, багатство необхідно продавати за високою ціною, яка перевищує виробничі витрати, а це потребує від фермерів, у свою чергу, удосконалення методів ведення сільськогосподарської діяльності і підвищення родючості ґрунтів [19, с. 109]. Проте, у іншій своїй праці «Зерно» Ф. Кене вимушений визнати, що «землеробство, яке представляє найбільш плідну... основу... торгівлі і джерело доходів... далеко від визнання його... первісною основою всіх багатств», а діяльність фермерів і селян «обмежується тим, що продаж вироблених ними товарів покриває тільки витрати виробництва» [19, с. 122]. Така ситуація є неприйнятною, зважаючи на те, що «нація, в розпорядженні якої знаходиться земельна власність, яка забезпечує їй можливість торгівлі продуктами свого землеробства... є абсолютно незалежною від інших націй» [19, с. 173].

В іншій своїй статті – «Населення» – Ф. Кене трактує поняття товарних багатств, як благ, які «власники можуть... продати і... покупці їх потребують». Саме тому не слід змішувати ціну товарних багатств з їх споживчою цінністю. Якщо перша «залежить від людей, від їх потреб», то друга – «мінлива і залежить від різних причин» [19, с. 195-196]. Тут важливо спростувати хибну думку представників класичної економічної теорії про те, що фізіократи не вважали працю фактором утворення цінності. Сам Ф. Кене підкреслював положення, що «тільки праця на землі, що дає продукцію, цінність якої перевищує витрати, створює багатства і щорічні

доходи» [19, с. 218]. Саме це твердження лягло в основу поняття доданої вартості, визначеного Ф. Кене в праці «Філософія землеробства», як чистий продукт (produit net) – різниця між продажною ціною і витратами на обробіток землі [19, с. 291-292]. На думку Ф. Кене, яку він наводить у роботі «Загальні принципи економічної політики землеробської держави та примітки до цих принципів», чистий продукт може бути знищений за рахунок витрат на обробіток виснажених земель, що є наслідком нестачі худоби, яка забезпечує добрива для землі. Тому вчений робить висновок про необхідність об'єднання земель у великі ділянки, оскільки у «великих землеробських підприємствах порівняно з дрібними... витрати значно нижчі, а чистий продукт незрівнянно більший. Багаточисельність дрібних фермерів не вигідна для населення» [19, с. 412, 410]. В сучасній економічній літературі це явище отримало назву «економія на масштабах», а його прояв спостерігається в укрупненні вітчизняного земельного капіталу в руках окремих суб'єктів аграрного бізнесу.

Найбільшим здобутком Ф. Кене для економічної науки вважається його «Економічна таблиця», якій сам автор присвятив окрему працю «Аналіз економічної таблиці». У цій роботі необхідно звернути увагу на поділ суспільства на класи, щоб зрозуміти, яке місце вчений відвів професії бухгалтера. Дослідник поділяє суспільство на три класи: виробничий клас, клас власників та безплідний клас. Перший клас – це той, який виконує землеробські роботи і єдиний, хто відновлює «щорічні багатства нації». Другий включає землевласників і отримувачів десятини, існує за рахунок доходу, який йому щорічно виплачує виробничий клас. Третій клас утворюють «всі громадяни, які виконують інші заняття», його витрати забезпечуються попередніми двома класами [19, с. 350]. Виходячи з такого розподілу, стає зрозумілим, що Ф. Кене відніс бухгалтерську професію до безплідного класу, який не виробляє додану вартість і не потребує пріоритетної уваги з боку держави. Цю думку вчений формулює так: «постійно відтворювані багатства сільського господарства... забезпечують заняття усім видам професій». Роль бухгалтерів Ф. Кене звужує до помічників податківців, які доручають писарям здійснювати розрахунки «у відповідності з оцінкою загального обсягу виробництва різних видів продукції в даній місцевості» та складати «податкові списки» [19, с. 146, 121]. При цьому, якщо самих писарів вчений вважає «діловими людьми», які «приводять в добротний порядок» кіпи паперу (стаття «Очевидність», [19, с. 62]), то податківці, які здійснюють збір податків із сільськогосподарської продукції і не виробляють своєю працею ніякого багатства для держави, як і витрати на них, «представляють чисту втрату» для держави (стаття «Податки, [19, с. 256]). Проте, і ті, й інші зобов'язані дотримуватись встановленого суспільством порядку

поведінки. Ці етичні норми у своїй праці «Китайський деспотизм» Ф. Кене називає «моральним законом, на якому базується все державне управління» [19, с. 459].

Глибше ознайомлення з працями Ф. Кене дає підстави для підтвердження висновку про те, що родоначальник фізіократії не зупинився на окресленні такого елемента бухгалтерської професії, як функції і етика бухгалтера. Вчений також висловив свої погляди на інший елемент бухгалтерської професії – нормативно-правове регулювання обліку. Останнє знайшло відображення в ідентифікації об'єктів сільськогосподарського обліку, визначенні підходів до їх оцінки та відображення у податковій і статистичній звітності. Серед об'єктів обліку, якими оперує Ф. Кене, необхідно виокремити як загальні, так і суто галузеві – сільськогосподарські. До перших відносяться: доходи, виробничі витрати, прибутки, податки, людський капітал (в тому числі, заробітна плата), гроші, кредити, векселі. До других – земля, орендна плата за землю, витрати на поліпшення земель, худоба, сільськогосподарська продукція. Щодо податкової системи слід відзначити, що вчений був противником довільного оподаткування і відстоював позицію сплати податкових платежів землевласниками пропорційно розмірам отриманого урожаю (приплоду, надою). Саме тому Ф. Кене пропонує «зобов'язати землевласників щорічно представляти податківцю точну декларацію, яка містить дані про кількість і природу різних благ, якими власники чи фермери розпоряджаються» [19, с. 120]. На основі даних цих декларацій податківці повинні здійснювати збір податкових платежів. Що стосується людського капіталу, землі і сільськогосподарської продукції, то Ф. Кене переконаний, що «від людської праці... залежить родючість земель, продажна ціна продукції», і що «без продукції сільського господарства нація не може мати інших джерел існування». Щодо витрат на поліпшення земель, то на переконання Ф. Кене «чим більші ці витрати, тим родючішими стають землі і тим більше дають вони... прибутків фермерам і доходів землевласникам» [19, с. 183, 151, 258]. В статті «Пояснення економічної таблиці» Ф. Кене формулює базис управлінського обліку, пояснюючи природу виробничих витрат на землеробство, луки, пасовища. Це дає можливість автору у роботі «Філософія землеробства» навести калькуляцію витрат на продукцію тваринництва [19, с. 279, 308].

Проблеми оцінки об'єктів обліку Ф. Кене торкається, коли досліджує строк служби робочої худоби (коней, волів), коливання цін на продукти харчування внаслідок зміни ринкової кон'юнктури, залежність ціни землі від системи обробітку та удобрення.

Останнє питання, яке ми виділили в роботах Ф. Кене, – це статистична звітність. Вчений вважає звітність «однією із галузей, яка відрізняється крайньою складністю і найбільш схильною до безладу». Складання такої звітності могло б попередити

розкрадання державних фінансів з боку чиновників, «але ці форми і правила зводяться до таємничої техніки, яка пристосовується до обставин і не введена в ранг знань, здатних просвітити націю» [19, с. 480].

Як бачимо, праці родоначальника фізіократії – Ф. Кене – стосуються не тільки питань державної аграрної політики, але й торкаються проблем статусу суб'єктів обліку (писарів, фінансистів-податківців); ідентифікації та оцінки об'єктів обліку (в тому числі й чистого продукту); складання звітності для фіскальних цілей і для потреб управління торговим оборотом сільськогосподарської продукції. Тобто у своїх роботах вчений зачіпає проблеми таких елементів бухгалтерської професії: функції і професійна етика бухгалтера та нормативно-правове регулювання бухгалтерського обліку в частині галузевої звітності.

Погляди П.С. Дюпона де Немюра, А.Р.Ж. Тюрго. Послідовник Ф. Кене – П.С. Дюпон де Немур – об'єднав всі об'єкти сільськогосподарського обліку у дві групи: початкові аванси (землеробські знаряддя, вози, робочі тварини і тварини, що забезпечують землю органічним добривом) та річні витрати (заробітна плата та витрати на підтримку людей і тварин). В результаті понесення цих витрат та виконання робіт з очищення, осушення, посадки, будівництва споруд землеробського призначення створюється чистий продукт, який стає земельною власністю [19, с. 498-499].

Інший фізіократ – А.Р.Ж. Тюрго – не тільки розвинув ідею статусу фінансистів-податківців, окреслив основні об'єкти обліку та підходи до визначення справедливої вартості, але й пояснив роль професійних об'єднань, що нами виділені в окремий елемент бухгалтерської професії. Професію фінансиста А.Р.Ж. Тюрго вважає такою, що необхідна державі, адже формує дохідну частину бюджету за рахунок продукту галузі землеробства, а тому інтереси фінансистів та торговців, які реалізують сільськогосподарську продукцію, повинні співпадати. Насправді ж перші тримають тісний зв'язок з органами державного управління, тоді як другі знаходяться на периферії і їхні проблеми навряд чи можуть бути почуті. Тобто саме фінансисти «представляють собою стан людей, наділених довірою, і тим більшою довірою, чим настійніші потреби держави; вони.. не дозволяють собі ні відволікань, ні помилок» [19, с. 562]. Проте, на думку вченого, діяльність фінансистів-податківців – це не що інше, як безплідне використання людей для стягнення податків. До цієї ж групи А.Р.Ж. Тюрго відносить і бухгалтерів. Так, у своїй роботі «Роздуми про створення і розподіл багатств» дослідник, слідуючи ідеям Ф. Кене про поділ суспільства, виділив три класи: виробничий клас (землероби); клас, утримуваний за рахунок (фонду) продуктів землі (ремісники і всі інші); і клас власників (незайнятий клас). На думку вченого, праця землероба дає заробіток, що перевищує його особисту потребу, і такий заробіток розподіляється

між іншими членами суспільства в обмін на їхню працю. Тому і виходить, що бухгалтер віднесений до утримуваного класу. Він характеризується як розумний керуючий, якому власник доручає справу захисту продуктів від розкрадання і який «веде рахунок продуктів, але (в цьому випадку) власник завжди може бути обдурений» [19, с. 581, 585-587]. Щоб уникнути обману, власник сам може керувати робітниками, спостерігаючи за використанням їхнього часу і за їх чесністю. Іншими словами, у своїх працях А.Р.Ж. Тюрго оцінював ризики вибору форми організації бухгалтерського обліку на підприємстві.

Що стосується об'єктів обліку та їх оцінки, А.Р.Ж. Тюрго класифікував активи на необоротні та оборотні, визнаючи предметом обліку капітал. До необоротних активів дослідник відносив «товари, за своєю природою найміцніші,.. які можна було б використовувати для отримання прибутку, що з надлишком відшкодує природне зменшення». Відповідно, до оборотних активів включене рухоме багатство: «меблі, будинки, посуд, товари в магазинах, знаряддя всякого ремесла, худоба» [19, с. 602-603]. На відміну від Ф. Кене, вчений вважає, що капітал може щорічно накопичуватись за рахунок відкладання надлишку цінності, створеної не тільки у землеробстві, але й в інших галузях. Такий надлишок формується внаслідок того, що «дохід від своєї землі, або з заробітків від своєї праці, або від свого промислу» створює цінність, більшу, ніж потрібно витратити. Ключовою категорією тут є ціна і цінність. Рівноважна ціна між різними пропозиціями і різними попитами формує справедливу вартість обміну і поточну ціну. На переконання А.Р.Ж. Тюрго конкуренція в землеробстві встановлює поточну ціну оренди, виходячи з родючості землі і ціни продукції, яка на ній виробляється [19, с. 611]. Характеризуючи категорію цінності у своїй праці «Цінності і гроші», вчений дійшов до висновку, що річ має цінність у випадку, якщо їй притаманна якість, яка робить таку цінність придатною до вжитку.

Значний інтерес для нас представляє позиція А.Р.Ж. Тюрго щодо мотивів утворення громадських об'єднань. У своїй праці «Утворення фондів» вчений наголошує на тому, що громадяни мають права, які захищаються законами суспільства. Для реалізації цих прав громадяни утворюють об'єднання, «які не існують ні самі по собі, ні для самих себе; вони... створені для суспільства і повинні припинити своє існування, коли перестають бути корисними» [19, с. 544]. Для бухгалтерської професії це положення звучить буквально: поки існують організації бухгалтерів і аудиторів, які відстоюють їхні професійні права, доти сама професія затребувана суспільством і приносить йому користь у вигляді задоволення інформаційних запитів.

Проведене вище дослідження дає можливість узагальнити погляди основоположників фізіократичної доктрини для унаочнення факту становлення аграрного сегменту бухгалтерської професії (рис. 1).

Бухгалтерський облік

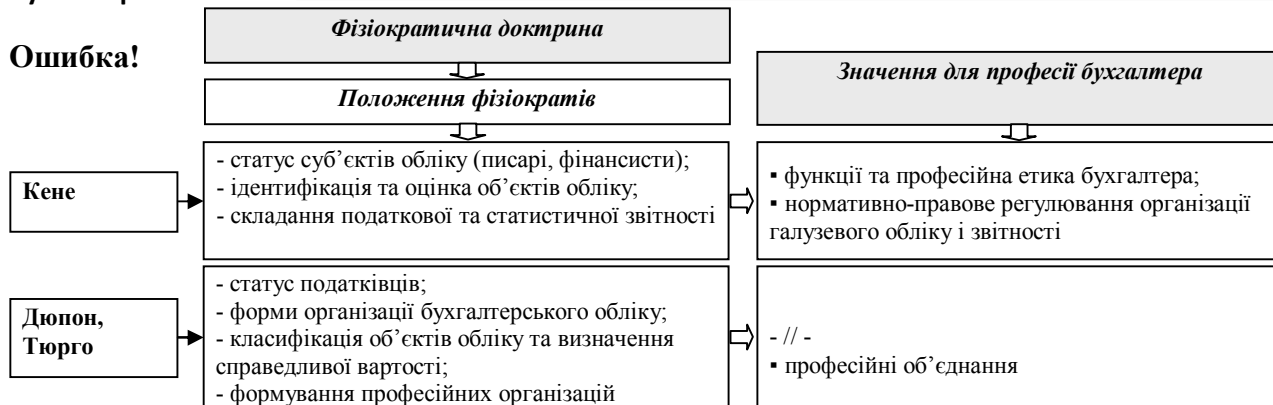

Рис. 1. Становлення аграрного сегменту професії бухгалтера під впливом положень фізіократичної доктрини

Висновки. Фізіократи окреслили аграрний сегмент бухгалтерської професії, який включає такі аспекти: обґрунтування статусу суб'єктів бухгалтерського обліку (безплідний (утримуваний) клас ділових людей); ідентифікація специфічних галузевих об'єктів (земля, орендна плата за землю, витрати на поліпшення земель, худоба, сільськогосподарська продукція); класифікація об'єктів обліку (оборотні, необоротні); визначення підходів до оцінки об'єктів обліку та до складання звітності для цілей оподаткування і управління товарооборотом; обґрунтування потреби суспільства в освіті та утворенні громадських об'єднань. Таким чином, саме фізіократична доктрина сформувала аграрний сегмент бухгалтерської професії, показавши галузеву специфіку і значущість кожного з її елементів.

4 Список використаних джерел

1. Подолинський С.А. Вибрані твори / С.А. Подолинський; упоряд., передм. і прим. Л.Я. Корнійчук; Київський національний економічний ун-тет. – К.: КНЕУ, 2000. – 328 с.
2. Сергій Подолинський. Листи та документи / Упоряд.: Г. Сербин, Т. Слюдикова; Центральний державний історичний архів України. – К.: 2002 – 422 с.
3. Злупко С.М. Наукова спадщина С.А. Подолинського і розвиток екогенологічної науки у ХХ ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Econ/1999_15/01_zlupko_sm.pdf.
4. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения / В.И. Вернадский; ред. А.А. Ярошевский. – [2-е изд.]. – М.: Наука, 1987. – 340 с.
5. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nbuv.gov.ua/nsu/vernadsky/noos.html>.
6. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И. Вернадский, предисловие Р.К. Баландина. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 576 с.
7. Вернадський В.І. Вибрані праці / В.І. Вернадський; пер. з рос. М.І. Кратко; Національна академія наук України. – К.: Наукова думка, 2005. – 302 с.

8. Живое вещество и биосфера / РАН. Ин-т геохимии и анализ. I. Вернадский. Вчений. Мислитель. Громадянин. Праці вченого та література про нього з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського; рец.: А.Л. Ковалевский // Вестн. Рос. акад. наук. – 1996. – Т. 66, № 1. – С. 78-81.
9. Биосфера: Мысли и наброски: Сб. науч. работ / Неправительств. экол. фонд им. В.И. Вернадского, Гос. геол. музей им. В.И. Вернадского. – М., 2001. – 244 с.
10. Развитие представлений В.И. Вернадского о ноосфере: Сб. ст. / Филос. о-во, Обществ. ин-т ноосферы. – М., 1991. – 193 с.
11. Руденко М.Д. Энергия прогрессу: Нариси з фізичної економії / М.Д. Руденко. – [2-ге вид., доповн.]. – Тернопіль: Джура, 2004. – 360 с.
12. Руденко М.Д. Энергия прогрессу. Гносис і сучасність / М.Д. Руденко. – К.: Журналіст України, 2008. – 716 с.
13. Руденко М.Д. Глобалізація і Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podolinsky.org/globalizaciya-i-ukra%D1%97na/>.
14. Михайлюта О.О. Микола Руденко і школа економічної публіцистики в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_sk/2010_1/files/S110_20.pdf.
15. Михайлюта О.О. Публіцистика Миколи Руденка у сприйнятті генерала П. Григоренка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2010_XXVIII/myhaylyuta.pdf.
16. Шевчук В.О. Абсолютні блага і ринок: виміри достатності теоретичної економії / В.О. Шевчук. – Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 103.
17. Шевчук В.О. Теоретико-методологічні аспекти аналізу процесів сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nam.kiev.ua/ape/n_01_5-6/Shevchuk.htm.
18. Шевчук В.О. Українська наукова школа фізичної економії: світовий вимір та цивілізаційна перспектива [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rudenkomd.narod.ru/Shevchuk_stattia.htm.
19. Кенэ Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ, А.Р.Ж. Тюрго, П.С. Дюпон де Немур; пер. с франц., англ., нем. – М.: Эксмо, 2008. – 1199 с.